

PRACE GEOGRAFICZNE

zeszyt 164, 2021, 735–90

doi: 10.4467/20833113PG.21.002.13427

Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ

Komisja Geograficzna, Polska Akademia Umiejętności

Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego

NAPŁYW LUDNOŚCI DO KOLONII FRYDERYCJAŃSKICH NA TERENIE POLSKI ŚRODKOWEJ I JEJ PÓŹNIEJSZE PRZEMIANY

Monika Cepil

Influx of population to the Frederician colonies in central Poland and its subsequent transformations

Abstract: The author made an attempt to present the demographic aspects of the Frederician colonization in central Poland within the present Łódź Voivodeship. In the first section of the paper, analyses in the field of historical geography dealt with the formation of colonies at the turn of the 18/19th century. Based on archival sources, the dynamics, number and origin of incoming population were shown. The second section of the paper contains an analysis of the demographic development of Frederician settlements till their end in 1945. The research included e. g. comparisons of the lists of German settlers drawn up for selected time periods.

Keywords: Frederician colonization, central Poland, historical geography, settlement, population

Zarys treści: Autorka podjęła próbę ukazania napływu i późniejszych zmian liczby ludności ewangelickiej kolonii fryderycjańskich w Polsce Środkowej. Za obszar badań przyjęła współczesne województwo łódzkie. W realizacji zamierzonego celu posłużono się głównie metodą kwerend archiwalnych i bibliotecznych. W pierwszej części artykułu analizy geograficzno-historyczne dotyczyły kształtowania się tych kolonii na przełomie XVIII/XIX w. Ukazano dynamikę przybyłej ludności w koloniach fryderycjańskich na podstawie źródeł archiwalnych, jej liczbę oraz pochodzenie. Najwięcej rodzin ewangelickich zamieszkało w domenie Łaznów, gdzie zresztą powstało najwięcej kolonii fryderycjańskich. Przybyły one głównie z Wirtembergii. W drugiej części opracowania przeprowadzono analizę rozwoju demograficznego kolonii fryderycjańskich.

Maksymalną liczbę ich mieszkańców stwierdzono w 1827 r. Później bowiem populacja ta powoli malała, aż zupełnie zanikła w 1945 r.

Słowa kluczowe: kolonizacja fryderycjańska, Polska Środkowa, geografia historyczna, osadnictwo, ludność

Wprowadzenie

Kolonizacja fryderycjańska była akcją osadniczą zapoczątkowaną przez Prusy na Śląsku w połowie XVIII w. (po zwycięstwie nad Austrią w 1741 r.), następnie kontynuowaną na terenach polskich pod zaborem pruskim. W Polsce Środkowej wskutek procesu osadniczego na przełomie XVIII/XIX w. powstała sieć wsi różniących się od polskiego osadnictwa pod względem prawno-własnościowym oraz społeczno-kulturowym i gospodarczym. Kolonie te początkowo były zamieszkałe przez ludność niemiecką, z czasem jednak straciły swój jednolity charakter.

Tematyka kolonizacji fryderycjańskiej na ziemiach Polski Środkowej nie została do chwili obecnej wyczerpująco opracowana. Badania tego procesu osadniczego zapoczątkowali w XX w. niemieccy naukowcy – m.in. Kossmann (1942) i Heike (1979) – ważny wkład do tych badań w aspekcie historycznym wniósł także Woźniak (1995, 2013, 2015), głównie w ujęciu formalno-prawnym. Natomiast nikt nie badał aspektu ludnościowego tych genetycznie powiązanych ze sobą miejscowości. Autorka postanowiła wypełnić tę lukę i pokrótce ukazać procesy ludnościowe, jakie występowały w koloniach fryderycjańskich od ich założenia do 1945 r. Ze względu na dostępność materiałów źródłowych zbadano tylko wybrane przedziały czasowe w granicach współczesnego województwa łódzkiego. Autorka posłużyła się głównie metodami historycznymi, retrogresywnymi i statystycznymi. Przeprowadziła kwerendy w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie (AGAD). Przystudiowała m.in. materiały spisowe, jak np. rejestry ludnościowe Generalnego Dyrektorium Departamentu Prus Południowych, *Tabellę miast, wsi, osad Królestwa Polskiego z wyrażeniem ich położenia i ludności* (1827) oraz skorowidze miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej z 1925 r. dla województwa łódzkiego i województwa warszawskiego. Warto wyjaśnić na wstępie, że założone osady nosiły pierwotnie niemieckie nazwy, z czasem zastąpione polskimi (Bijak 2001; Cieślíkowa 2001)¹. W niniejszym artykule autorka posługiwała się wyłącznie współczesnymi polskimi nazwami tych miejscowości.

¹ Dziennik Urzędowy Województwa Kaliskiego, 11.07.1820 r., nr 28; Dziennik Urzędowy Województwa Mazowieckiego, 18.09.1820 r., nr 237.

Geneza kolonizacji fryderycjańskiej

Podczas rozbiorów prawie cały obszar obecnego województwa łódzkiego znalazł się pod panowaniem Prus w nowo utworzonej prowincji Prusy Południowe. Po zajęciu tych terenów zamiarem króla Fryderyka Wielkiego było ich zasiedlenie przez kolonistów niemieckich wyznania protestanckiego. Głównymi motywami tej kolonizacji były aspekty ekonomiczne. Kolonie te miały bowiem zapewnić dochody z podatków, podnieść poziom gospodarki nowej prowincji i ludności. W porównaniu z życiem polskich chłopów warunki dla tych osadników były bardzo korzystne: opłacali oni jedynie czynsz i nie ponosili żadnych innych kosztów feudalnych. Kolonizacja fryderycjańska najbardziej rozwinęła się w centralnej i północno-zachodniej części obecnego województwa łódzkiego (Charłampowicz 1972; Rusiński 1979; Woźniak 1995; Koter 2002; Woźniak 2013) – na jego terytorium powstało 25 kolonii (Cepil 2017b) (ryc. 1).

Wykaz kolonii w granicach obecnego województwa łódzkiego (tab. 1) obejmuje ich nazwy (polską i niemiecką), dawną przynależność administracyjną (domeny², kamery³) oraz lata założenia. Spośród 25 kolonii 19 założono w Kamerze Warszawskiej, a 6 w Kaliskiej. Najwięcej ich znajdowało się w domenach: Łaznów (6 kolonii), Kłodawa (4), Pabianice (3) i Tkaczew (3) (tab. 1).

Najstarszą kolonią były Brzeziny określone przez autorkę mianem „prefryderycjańskiej”, gdyż pojawiła się ona już w 1792 r., czyli przed ustanowieniem rządów pruskich na tych terenach (Heike 1979). Prawie wszystkie pozostałe kolonie założono w latach 1799–1804. Najwięcej kolonii – 7 – założono w 1801 r. W 1806 r. pojawiły się jeszcze kolonie Wiączyń Górny i Dolny, będące rozszerzeniem kolonii Nowosolna.

Po przejściu władzy rząd pruski odebrał ziemie z królewskich oraz dobra duchowne dotychczasowym posiadaczom, przekształcając je w domeny państwowe. Na ich terenie zaczęto wytyczać miejsca właśnie dla kolonii fryderycjańskich. Jak już wspomniano, lokowano je na gruntach będących wcześniej własnością m.in. biskupów włocławskich, arcybiskupów gnieźnieńskich, kapituły krakowskiej i łęczyckiej oraz na gruntach monarszych (Wąsicki 1957; Koter 2002; Figlus 2014). Kolonie te projektowano w formie luźno skupionych, regularnych wsi. Każdy osadnik dostawał gospodarstwo uformowane w postaci jednego rozległego pasma ziemi, na którym wznosił dom i zabudowania gospodarcze (Koter 2002). Wsie te miały 3 formy przestrzenne: ulicówki (ryc. 2), wielodrożnice i o układzie koncentryczno-promienistym (Cepil 2017a).

² Domena – jednostka administracyjna utworzona z odebranych dóbr i majątków królewskich, którymi zarządzały urzędy domen. W departamencie kaliskim utworzono 18 urzędów domen, a w departamencie warszawskim powstało 14 urzędów domen (Wąsicki 1957).

³ Kamera – lokalny organ administracji publicznej, sprawujący władzę na obszarze departamentu prowincji Prus (Topolski 2003).

Nazwy kolonii fryderycjańskich/ Names of Frederician colonies

1. Aleksandia	10. Kochanów	18. Nowosolna
2. Aniołów	11. Konstantynów	19. Rozpol
3. Augustopol	12. Liliopol	20. Stare Krasnodęby
4. Augustów	13. Łaznowska Wola	21. Starowa Góra
5. Błota Krupińskie	14. Małogórne	22. Tkaczewska Góra
6. Borowa	15. Mariopol	23. Wiączyń Górny
7. Brzeziny	16. Markówka	24. Wygorzele
8. Brzozów	17. Mikołajów	25. Zielona Góra
9. Bukowiec		

Ryc. 1. Rozmieszczenie kolonii fryderycjańskich na terenie obecnego województwa łódzkiego
 Fig. 1. Distribution of Frederician colonies in the area of the present Łódź Voivodeship

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Heike 1979; Kossmann 1942; Cepil 2017b.

Source: own elaboration based on: Heike 1979; Kossmann 1942; Cepil 2017b.

Tab. 1. Wykaz kolonii fryderycjańskich powstałych w obrębie obecnego województwa łódzkiego

Table 1. List of Frederician colonies established within the present Łódź Voivodeship

L.p.	Nazwa Polska Polish name	Nazwa niemiecka German name	Domena Community	Kamera Province	Rok założenia Year of establishment	
1.	Brzeziny	Bergfelde	Uniejów	Kaliska	1792	
2.	Borowa	Wilhemsvalde	Łaznów	Warszawska	1799	
3.	Starowa Góra	Effingshausen	Pabianice	Kaliska	1799	
4.	Markówka	Hochweiler	Pabianice	Kaliska	1799	
5.	Małogórne	Kleingorne	Tkaczew	Warszawska	1799	
6.	Aleksandria	Friedrichsruhe	Tkaczew	Warszawska	1800	
7.	Augustów	Friedrichshagen	Łaznów	Warszawska	1800	
8.	Łaznowska Wola	Grömbach	Łaznów	Warszawska	1800	
9.	Mikołajew	NeuSchwedelbach	Mazew	Warszawska	1800	
10.	Nowosolna	Neusulzfeld	Łaznów	Warszawska	1800	
11.	Stare Krasnodęby	Schöneich	Zdziechów	Warszawska	1800	
12.	Wygorzele	Neurönnenberg	Mazew	Warszawska	1800	
13.	Wiączyń	Dolny	Niederwionschin	Łaznów	Warszawska	1806
		Górny	Oberwionschin	Łaznów	Warszawska	1806
		Nowy	Neuwionschin	Łaznów	Warszawska	1800
14.	Augustopol	Wilkemstal	Kłodawa	Warszawska	1801	
15.	Błota Kruplińskie	Krupliner	Wiewiec	Kaliska	1801	
16.	Liliopol	Lilienthal	Kłodawa	Warszawska	1801	
17.	Konstantynów	Louisenhoff	Wiewiec	Kaliska	1801	
18.	Mariopol	Friedrichsthal	Kłodawa	Warszawska	1801	
19.	Rozopol	Rosenthal	Kłodawa	Warszawska	1801	
20.	Tkaczewska Góra	Neuwürttemberg	Tkaczew	Warszawska	1801	
21.	Brzozów	Birkenfeld	Lubochnia	Warszawska	1803	
22.	Bukowiec	Königsbach	Pabianice	Kaliska	1803	
23.	Kochanów	Erdmannweiler	Głuchów	Warszawska	1803	
24.	Aniołów	Engelhardt	Zdziechów	Warszawska	1804	
25.	Zielona Góra	Grünberg	Łaznów	Warszawska	1804	

Źródło: opracowanie własne na podstawie: AGAD, Generalne Dyrektorium Departamentu Prus Południowych, sygn. 1008; Dziennik Urzędowy Województwa Kaliskiego, 11.07.1820 r., nr 28; Dziennik Urzędowy Województwa Mazowieckiego, 18.09.1820 r., nr 237; Kossmann 1942; Heike 1979; Schiewe 2000.

Source: own elaboration based on: AGAD, Generalne Dyrektorium Departamentu Prus Południowych, sygn. 1008; Dziennik Urzędowy Województwa Kaliskiego, 11.07.1820 r., nr 28; Dziennik Urzędowy Województwa Mazowieckiego, 18.09.1820 r., nr 237; Kossmann 1942; Heike 1979; Schiewe 2000.

W najstarszej kolonii, Brzeziny, na północ od Uniejowa (przy szosie do Dąbia) (Szymczak 2008), zamieszkały 54 osoby (11 rodzin) z Nadrenii na obszarze 752 mórg (188 ha). Osadnicy ci próbowali przenieść tutaj swoją kulturę rolną ze stron ojczyстых, m.in. chcieli zakładać winnice. Niesprzyjający klimat zniszczył jednak rozwijającą się osadę (Heike 1979; Szymczak 2008).

W 1799 r. wydano instrukcję regulującą akcje osadzania kolonistów w Prusach Południowych. Koloniści powinni byli posiadać umiejętności prowadzenia gospodarki rolnej, dysponować odpowiednią sumą pieniędzy w gotówce. Połowę jej zabierali ze sobą, a resztę mieli wpłacić w ciągu 2–4 lat od dnia przyjazdu. Miała to być gwarancja dla rządu Prus, że osadnicy są dość silni gospodarczo, aby zamieszkać w nowej prowincji. Od wysokości tej wpłaty zależał areal przydzielonej ziemi (Wąsicki 1978; Woźniak 2013).

Jednak nie zawsze zwracano uwagę na kwalifikacje kolonistów czy też ich fundusze, dlatego znaczna ich część przybywała tu z wygórowanymi ambicjami, by bez dużego nakładu pracy wkrótce stać się zamożnymi (Woźniak 2013).

Zakładanie nowych osad na miejscu nadzorowały departamentowe kamery wojenno-ekonomiczne, które również były zobowiązane do nadzoru przebiegu podróży imigrantów. Zalecano, aby grupy planujące przyjazd delegowały najpierw przedstawiciela, którego zadaniem było przekazać warunki przyszłego miejsca zamieszkania (Wąsicki 1978).

Jako pierwszy do władz departamentu Kamery Kaliskiej w 1799 r. zgłosił się niejaki Eysele (z rodziną), który do tej pory prowadził w Szwecji i Rosji wędrowny tryb życia. Warunki osadnicze w tych krajach mu nie odpowiadały, dlatego postanowił zamieszkać w Prusach Południowych. Władze wskazały teren w Starowej Górze w domenie pabianickiej, gdzie osiedlił się wraz z 15 rodzinami z Wirtembergii i 3 z Brandenburgii (Heike 1979).

W tym samym roku na zachód od Pabianic, przy drodze z Łasku do Lutomińska, założono Markówkę, do której sprowadzono 12 rodzin z Wirtembergii (Sulimierski, Walewski 1880; Heike 1979). Pierwsze 4 rodziny pojawiły się również wtedy w osadzie Małogórne (Heike 1979).

Władze pruskie starały się przyjmować osadników z terenów niemieckich, choć nie były w stanie zapobiec napływowi z innych prowincji Prus. Przykładem była w 1799 r. Borowa, położona w lesie na południe od Gałkówek i na północ od Rokiczin, w domenie Łaznów. Osadę założyło 60 rolników z Pomorza na dużym obszarze leśnym zniszczonym przez huragan. Wśród nich był tylko jeden osadnik z Wirtembergii i tylko jego objęto wszystkimi przywilejami osadniczymi, które przysługiwały kolonistom fryderycjańskim (Heike 1979; Woźniak 2013).

W 1800 r. Stare Krasnodęby zasiedliła grupa 10 rodzin z Badenii. Pośród tych osadników byli też rzemieślnicy: grabarz, cieśla, rymarz, płóciennik, karczmarz, 2 szewców i 4 kołodziejów. W tym samym czasie w obrębie domeny Tkaczew (na południe od

Ozorkowa) pierwsze 5 rodzin wirtemberskich zasiedliło teren kowalewickiego lasu, który nazwali później „Aleksandrią” (Kossmann 1942; Heike 1979; Woźniak 2013).

Rolnicy małorolni i rzemieślnicy zasiedlili w 1800 r. Łaznowską Wołę, ulokowaną na zachód od Rokicin w Kamerze Warszawskiej, zjawiało się tam 54 pruskich urzędników z rodzinami (Schmit 1942; Woźniak 2013; Wochna 2015).

Nowosolna swoje powstanie zawdzięcza Bernhardowi Zimmermannowi z Sulzfeld (z północny Badenii), który jako jeden z pierwszych zapoznał się z obyczajami panującymi na zdobytych terenach pruskich. W 1801 r. zebrał on grupę 16 rodzin chcących osiedlić się w Polsce Środkowej. W czasie podróży dołączyli do nich jeszcze osadnicy wracający do domów po nieudanej próbie zasiedlenia Prus Południowych. B. Zimmermann przekonał ich do podjęcia następnej próby, tak więc w lasach ekonomii łaznowskiej zjawiało się aż 60 rodzin (Szygendowska 2012; Schöler 2009).

Kolejną kolonią w domenie Łaznów był Augustów. Skierowano tam 14 rodzin pochodzących ze Schwarzwald (gór w Badenii-Wirtembergii). Po przybyciu do Augustowa zastali las z wytyczonymi dla nich działkami (Heike 1979; Woźniak 2015).

W 1800 r. ukształtowały się osady: Mikołajew i Wygorzele w domenie Mazew. Parcele w Mikołajewie zasiedliło około 20 rodzin z Nadrenii-Palatynatu i Badenii, a w Wygorzeli 18 rodzin z Wirtembergii (Breyer 1935; Grodzka 1972; Schiewe 2000). W 1801 r. na północ od Dąbrowic powstały osady: Augustopol, Mariopol i Rozpol oraz Liliopol położony na południe od tej wsi (Chlebowski i in., 1880–1914). Według przytoczonych przez autorkę danych kolonia Augustopol została zasiedlona przez 55 rodzin, Mariopol – przez 8, Rozpol – 9, a Liliopol – 12 (Schiewe 2000).

W domenie Wiewiec założono kolonie Błota Krupińskie i Konstąntynów. Pierwsza z nich była jedną z najmniejszych, zasiedlona przez 4 rodziny z Meklemburgii. W początkowym stadium formowania się Konstąntynowa przyjechało tam 14 rodzin wirtemberskich. W tym samym roku w domenie Tkaczew wytyczono Tkaczewską Górę (Kossmann 1942; Schiewe 2000).

W 1803 r. na północny zachód od Rzeczycy założono: Brzozów (Heike 1979; Rudź 1980), Kochanów usytuowany już na terenie zachodniego Mazowsza (Heike 1979; Warężak 1961; Klemba 2014) oraz Bukowiec utworzony na wschód od Łodzi w obrębie lasu Wiskitno (Heike 1979; Kossmann 1995). W 1804 r. wytyczono jeszcze kolonie Aniołów w domenie Zdziechów oraz Zielona Góra w domenie Łaznów (Schmit 1942).

Podsumowując, można stwierdzić, że podczas formowania się kolonii fryderycjańskich najwięcej rodzin przybyło do Borowej, Nowosolnej, Augustopola oraz Łaznowskiej Woli, a najmniej rodzin zajęło Aleksandrię, Małogórne i Błota Krupińskie. Ze względu na brak danych trudno oszacować skalę napływu ludności do Aniołowa, Brzozowa, Kochanowa, Tkaczewskiej Góry i Zielonej Góry.

Uwarunkowania przyrodnicze osadnictwa

Najstarsza działalność osadnicza i gospodarcza człowieka w czasach nowożytnych (również w prahistorycznych) dokonywała się w duchu determinizmu przyrodniczego (Koter 2002). W Polsce Środkowej wzmożona aktywność ludzka na przełomie XVIII i XIX w. miała miejsce na terenach puszczańskich Wyżyny Łódzkiej. Ruch osadniczy w ramach kolonizacji fryderycjańskich pojawił się tu dość późno, gdy doliny i równiny były już zasiedlone. Stosunki społeczno-gospodarcze stworzyły konieczność rozszerzenia zasięgu osadnictwa (Klatkova 1981). Zasiedlono wtedy tereny najsłabiej zaludnione, czyli lasy, pastwiska i nieużytki (Szulc 1995), leżące w bezpośrednim sąsiedztwie dzisiejszej Łodzi wyżyny i wysoczyzny nie miały stałego osadnictwa rolniczego (Koter 2002). Tereny, na których osiedlano kolonistów fryderycjańskich były podobne: w ich krajobrazie dominowały meandrujące rzeki, rozlewiska i lasy. Urozmaicona rzeźba terenu była związana z morenami dennymi, lasami typu bory mieszane, na piaszczystych i wydmych terenach (Klatkova 198; Koter 1995). Warunki glebowe, hydrograficzne i klimatyczne były dogodne do rozwoju rolnictwa (Koter 2002).

Zalesienie okolic Łodzi było większe niż w innych rejonach Prus Południowych. Duże odległości od spławnych rzek spowodowały, że eksploatacja leśna nie była tam opłacalna. W końcu XVIII w. tereny należące do biskupstwa włocławskiego i krakowskiego nadal pokryte były w większości puszczą, w tym starodrzewem (ryc. 3). Przeważnie były to lasy sosnowe, świerkowe, grabowe, brzoźowe, dębowe, olchowe i bukowe, tworzące większe i zwarte puszcze (Baranowski 1974; Tomczak 1977; Koter 2002). Lasy na terenach podmokłych w okolicach Łaznowa przeznaczono do wycięcia, a grunty po nich – do rolnictwa (Woźniak 2013). Według Topolskiego (1958) lasy w późniejszych koloniach niemieckich oceniano jako źródło budulca i opału. Warto dodać, że lasy były również źródłem pokarmu dla zwierząt hodowlanych oraz siedliskami zwierzyny łownej, co pomagało przetrwać osadnikom w początkowych latach życia w koloniach (Dylik 1971).

Na Wzniesieniach Łódzkich i ich przedpolu rosły grądy, lasy dębowo-jodłowe, a na żwirowych pagórkach i piaskach świetliste dąbrowy. Na ubogich glebach w strefie najwyższych wzniesień wykształciły się średnio żyzne lasy bukowo-jodłowe z ubogim podszyciem i skąpym runem (Klatkova 1981). Przed napływem mieszkańców do Bukowca i Zielonej Góry rosły tam gęste: dęby, buki, klony, osiki, jesiony i olchy (Kossmann 1942). Tereny przeznaczone na kolonie Kochanów były porośnięte przez sosny, dęby, lipy, graby, jesiony i olchy. Według Rudź (1980) także tereny kolonii Brzozów miały leśny charakter. To samo dotyczyło okolic Zgierza, gdzie też osiedlali się koloniści niemieccy (Kaczmarek 1937). O lokalizacji kolonii Starowa Góra i Augustów, Markówka i Borowa w nadleśnictwie między Chojnami a Rzgowem zdecydowało sąsiedztwo lasów, z których można było w dużej ilości pozyskać przydatne do budowy drewno (Kossmann 1942).

Ryc. 2. Struktura przestrzenna kolonii Markówka z 1811 r.
 Fig. 2. Spatial structure of the Markówka colony from 1811

Źródło: AGAD, Zbiór Kartograficzny, sygn. 268-21/1.

Source: AGAD, cartographic collection, reference number 268-21-21/1.

Ryc. 3. Fragmenty *Mapy Geometrycznej Hrabstwa Pabianickiego Dziedzicznego Prześwietej Kapituły Katedry Krakowskiej* z 1784 r. z uwzględnieniem lokalizacji i nazw późniejszych kolonii fryderycjańskich: A – Markówka, B – Borowej, Bukowca i Zielonej Góry, C – Augustowa i Starowej Góry

Fig. 3. Fragments of the *Mapa Geometryczna Hrabstwa Pabianickiego Dziedzicznego Prześwietej Kapituły Katedry Krakowskiej* z 1784 r., including the locations and names of later Frederician colonies: A – Markówka, B – Borowa, Bukowiec and Zielona Góra, C – Augustów and Starowa Góra

Źródło: AGAD, Zbiór Kartograficzny, sygn. 222–14.

Source: AGAD, cartographic collection, reference number 222–14.

Tak więc obszar, na którym powstawały omawiane kolonie fryderycjańskie, cechowała obfitość lasów nadających się do karczunku. Umożliwiło to budowę domów z drewna oraz rozwój rolnictwa na wykarczowanych terenach. Przypuszczać więc można, że tereny leśne były jednym z czynników lokalizacji kolonii fryderycjańskich w tej części Polski Środkowej.

Struktura demograficzna kolonii fryderycjańskich do 1945 r.

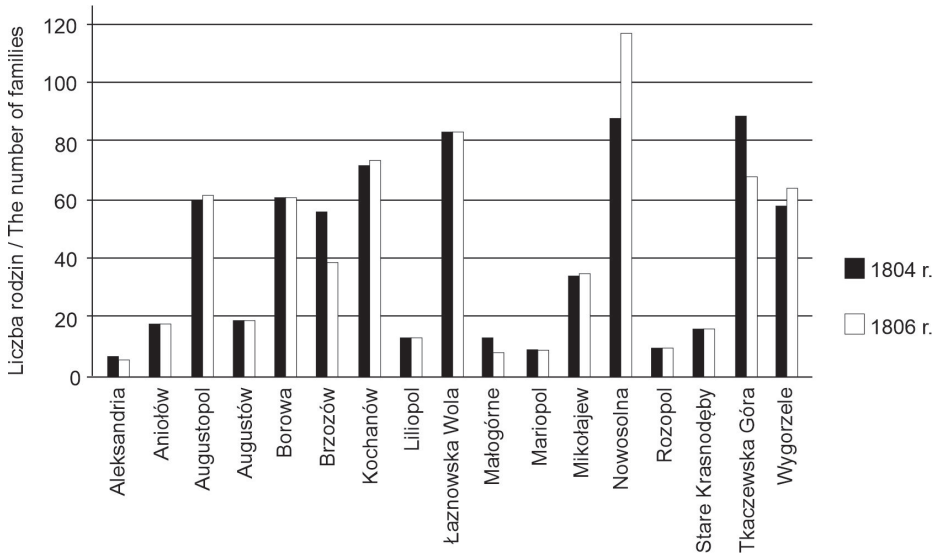
Ze względu na trudne warunki przyrodnicze oraz nieumiejętności karczunku ogromna liczba osadników nie poradziła sobie z gospodarowaniem na nowych terenach i wróciła do ojczyzny, zdając relacje najbliższym o ciężkim położeniu osadników „na wschodzie”. Wielu chałupników zaskoczył fakt, że ze względu na zbyt mały wkład finansowy nie mogli zostać samodzielnymi gospodarzami (Kossmann 1942; Wąsicki 1978).

Mimo tych trudności rząd pruski nadal werbował osoby chętne do zamieszkania w Prusach Południowych. W Aleksandrii nowych osadników kierowano w miejsca opuszczone przez wcześniej przybyłych. Nowi koloniści zawitali także m.in. do Nowosolnej, Łaznowskiej Woli i Borowej (Kossmann 1942).

Przez omawiane miejscowości przewinęło się zatem wielu ludzi z różnych części Niemiec. Z pozyskanych przez autorkę materiałów źródłowych wynika (ryc. 4), że w październiku 1804 r. na terenie Kamery Warszawskiej mieszkało łącznie 686 rodzin niemieckich. Najwięcej w Tkaczewskiej Górze i Nowosolnej. Duża liczba rodzin znalazła dom w domenie Łaznów, czyli w miejscu największej koncentracji kolonii fryderycjańskich. W 1806 r. kolonie fryderycjańskie w Kamerze Warszawskiej liczyły już 850 rodzin. Najwięcej kolonistów w owym roku (tak jak w 1804 r.) mieszkało w Nowosolnej (510) i Tkaczewskiej Górze (304). Natomiast najmniej Niemców znalazło schronienie w Aleksandrii, Liliopolu, Małogórnym, Mariopolu, Rozpolu i Starych Krasnodębach (AGAD, Generalne Dyrektorium Departamentu Prus Południowych, sygn. 1008).

Można zauważyć, że w pierwszych latach kolonie fryderycjańskie zamieszkiwały zazwyczaj osoby pochodzące z tego samego rejonu etnicznego, np. w Nowosolnej znaczną część ludności stanowili przybysze z Sulzfeld, w Borowej – osadnicy z Pomorza (Heike 1979). Wraz z rozrostem kolonii różnicowała się struktura pochodzenia kolonistów. W Nowosolnej np. były rodziny m.in. z Wirtembergii, Badenii i Bawarii (Sadziński 2001).

Osadnicy chętnie zamieszkiwali w zwartych niemieckich osadach, początkowo utrzymując nikielne kontakty z ludnością polską. Nie byli też skłonni do zajmowania opuszczonych gospodarstw w polskich wsiach w obawie przed niechętnie do nich usposobioną rdzenną ludnością. Z biegiem czasu jednak wielu niemieckich osadników spolonizowało się i opanowało język polski (Heike 1979; Woźniak 2013).

Ryc. 4. Liczba rodzin osadników w koloniach Kamery Warszawskiej przybyłych w latach 1804 i 1806

Fig. 4. Number of settler families in the colonies of the Warsaw province arrived in 1804 and 1806

Źródło: AGAD, Generalne Dyrektorium Departamentu Prus Południowych, sygn. 1008; Schiewe 2000.
Source: AGAD, Generalne Dyrektorium Departamentu Prus Południowych, sygn. 1008; Schiewe 2000.

Do 1806 r. jednorodnie narodowościowo pozostały kolonie Brzeziny (zamieszkałe przez osadników z Nadrenii), Łaznowska Wola, Małogórne, Konstantynów i Wygorzele (zasiedlone przez Wirtemberczyków) oraz Błota Krupińskie (z osadnikami z Meklemburgii) (Schiewe 2000).

Rozwój etniczny kolonii fryderycjańskich następował etapowo; autorka obliczyła, że w 1806 r. we wszystkich badanych osadach mieszkało 60 % rodzin pochodzących z Wirtembergii, 7% z Badenii, 6% z Nadrenii, zaś nieliczne rodziny były z Pomorza, Meklemburgii, Hesji, Brandenburgii i innych regionów Prus, stanowiąc w sumie 27%.

W tabeli 2 przedstawiono te miejscowości: liczbę osób i domów zamieszkałych przez kolonistów fryderycjańskich w 1806 r., liczbę wszystkich mieszkańców i domów z 1827 r. oraz liczbę mieszkańców z 1921 r., z podziałem na wyznanie i narodowości.

Trzeba tu dodać, że nie udało się znaleźć dokładnych danych dotyczących struktury ludności dla większości niemieckich kolonii w 1827 r., dlatego nie można stwierdzić w ilu procentach osady były zamieszkałe przez Niemców, a w ilu przez Polaków. Na przykład według zdobytych danych z 1827 r. „Brzeziny były już osadą czysto polską” (Chlebowski i. in., 1880–1914).

W 1806 r. kolonie fryderycjańskie zamieszkiwało 4 127 osób, a w 1827 r. – 7 073 osoby. Największy rozwój ludności nastąpił w Borowej, Łaznowskiej Woli i Nowosolnej, natomiast spadek tej liczby w Wygorzelu.

Porównując liczbę domów we wszystkich koloniach fryderycjańskich, można zauważyć, że liczba ich spadła z 850 w 1806 r. do 828 w 1827 r. Najwięcej domów w 1806 r. znajdowało się w Nowosolnej, Łaznowskiej Woli, Bukowcu oraz Wygorzelu, a najmniej w Błotach Krupińskich i Aleksandrii. W 1827 r. było już dużo mniej domów w Nowosolnej, Bukowcu i Wygorzelu. Taka sama liczba domów w tych latach znajdowała się w Łaznowskiej Woli, Mikołajewie i Starych Krasnodębach.

Dzięki informacjom zebranych w spisie powszechnym w 1921 r. udało się autorce przedstawić strukturę narodowościową i wyznaniową podanych miejscowości. Tylko dwie dawne kolonie (Aniołów i Liliopol) były wyłącznie polskie, gdyż w pozostałych 25 mieszkali Polacy i Niemcy. Ci ostatni dominowali m.in. w: Brzozowie, Bukowcu, Kochanowie, Łaznowskiej Woli, Markówce i Nowosolnej, natomiast żadnej rodziny niemieckiej nie było w Aleksandrii, Błotach Krupińskich i Konstancyńwie, choć obok katolików mieszkali tam również ewangelicy. Polacy dominowali natomiast m.in. w Augustopolu, Mikołajewie, Starych Krasnodębach i Zielonej Górze.

Przypuszczać można, że na odpływ ludności niemieckiej w II poł. XIX w. wpłynęły trudne warunki życia (np. brak pracy). Wyjeżdżały też dzieci dawnych osadników, przeprowadzały się one m.in. do Łodzi. W wielu miejscowościach opuszczone niemieckie gospodarstwa zajmowały polskie rodziny (Heike 1979).

W styczniu 1945 r. już tylko w 12 koloniach fryderycjańskich pozostała ludność niemiecka (razem 939 rodzin). Najwięcej osób mieszkało w Nowosolnej i Wiączyniu (308 rodzin), a najmniej w Mikołajewie (8 rodzin), Wygorzelu (16), Augustowie (21) i Brzozowie (25) (ryc. 5).

Kląska Niemiec w 1945 r. przypieczętowała losy wielu z opisywanych w artykule osad. Po wysiedleniu reszty niemieckich mieszkańców kolonie fryderycjańskie przestały istnieć. Po II wojnie światowej Polacy zburzyli szereg domów ewangelickich. Wielu potomków osadników fryderycjańskich zostało wywiezionych, zamordowanych lub zaginęło bez wieści (Heike 1979; Kneifel, Richrer 1983; Nitschke 2000).

Tab. 2. Liczba ludności i domów w dawnych koloniach fryderycjańskich w latach: 1806, 1827 i 1921

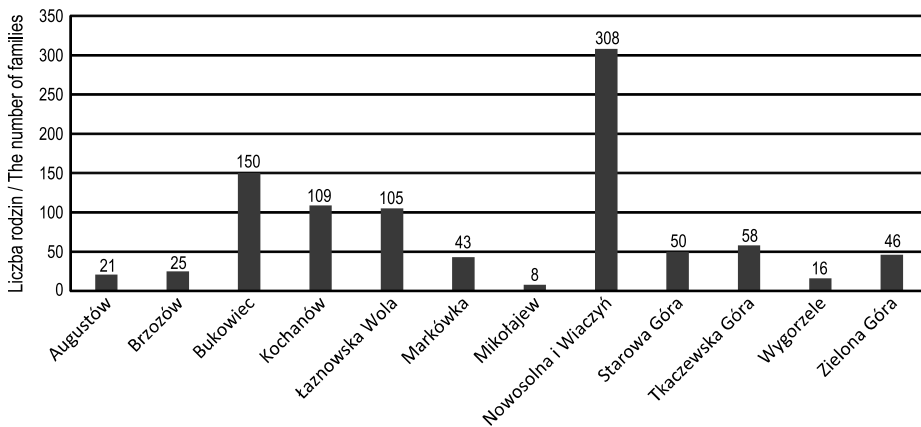
Tab.2. Number of population and houses in the former Frederician colonies in: 1806, 1827 and 1921

Nazwa Name	1806		1827		1921				
	Liczba / Number of								
					osób / people				
	osób people	domów houses	osób people	domów houses	ogółem in toto	w tym wyznania including religion		narodowości nationalities	
ewangelickiego evangelic						rzymskokatolickiego roman catholic	niemieckiej german	polskiej polish	
Aleksandria	21	5	23	4	56	32	23	-	56
Aniołów	83	17	139	19	89	-	89	-	88
Augustopol	336	60	495	53	457	112	345	58	399
Augustów	72	18	118	15	157	130	27	57	100
Błota Krupińskie	22	4	54	6	31	24	6	-	31
Borowa	257	60	625	57	849	476	373	252	497
Brzeziny	54	11	94	14	223	10	172	-	223
Brzozów	216	38	260	28	312	200	112	200	112
Bukowiec	373	73	441	64	980	832	148	670	310
Kochanów	368	62	462	71	499	487	12	487	12
Konstantynów	79	15	103	16	204	191	13	-	204
Liliopol	92	12	94	11	84	-	84	-	84
Łaznowska Wola	361	82	732	82	684	589	87	589	95
Małogórne	41	7	87	10	44	35	9	35	9
Markówka	132	25	309	28	222	211	11	126	96
Mariopol	54	8	137	19	49	38	11	38	11
Mikołajew	154	34	250	34	258	46	212	46	212
Nowosolna/Wiączyń	510	115	1059	86	1126	1089	37	1075	51
			445	28	481	392	89	392	89
Rozpol	54	9	70	8	60	44	16	44	16
Starowa Góra	153	31	271	62	280	212	34	174	106
Stare Krasnodęby	82	15	174	15	147	32	115	25	122
Tkaczewska Góra	304	67	316	50	316	298	18	295	21
Wygorzele	253	73	199	27	158	145	9	145	13

Nazwa Name	1806		1827		1921				
	Liczba / Number of								
	osób / people								
	osób people	domów houses	osób people	domów houses	ogółem in toto	w tym wyznania including religion		narodowości nationalities	
ewangelickiego evangelic						rzymskokatolickiego roman catholic	niemieckiej german	polskiej polish	
Zielona Góra	56	9	116	21	313	194	23	46	119
Razem / Total	4 127	850	7 073	828	8079	5 721	2 075	4 656	3 076

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej 1925; Tabella miast, wsi, osad Królestwa Polskiego z wyrażeniem ich położenia i ludność, alfabetycznie ułożona w Biórze Komisyyi Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji 1827; Heike 1979; Schiewe 2000.*

Source: own elaboration based on: *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej 1925; Tabella miast, wsi, osad Królestwa Polskiego z wyrażeniem ich położenia i ludność, alfabetycznie ułożona w Biórze Komisyyi Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji 1827; Heike 1979; Schiewe 2000.*

Ryc. 5. Liczba rodzin niemieckich w 12 dawnych koloniach fryderycjańskich w styczniu 1945 r.
Fig. 5. Number of German families in the 12 former Frederician colonies in January 1945.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej 1925; Tabella miast, wsi, osad Królestwa Polskiego z wyrażeniem ich położenia i ludność, alfabetycznie ułożona w Biórze Komisyyi Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji 1827; Heike, 1979; Schiewe 2000.*
Source: own elaboration based on: *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej 1925; Tabella miast, wsi, osad Królestwa Polskiego z wyrażeniem ich położenia i ludność, alfabetycznie ułożona w Biórze Komisyyi Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji 1827; Heike, 1979; Schiewe 2000.*

Podsumowanie

W artykule przedstawiono wyniki badań dotyczących zmian ludnościowych zachodzących w koloniach fryderycjańskich na terytorium Polski Środkowej. Zamieszczono dane na temat przybywających tu kolonistów na początku XIX w., podczas kształtowania się i rozwoju tych osad. W świetle analizy źródeł archiwalnych oraz literatury naukowej znaleziono wiele nowych faktów i ukazano pewne interesujące prawidłowości. Zaprezentowano liczbę wsi oraz pochodzenie osadników we wszystkich 25 koloniach. Najwięcej rodzin przybyło do domeny Łaznów, gdzie zresztą powstało także najwięcej kolonii fryderycjańskich, a najwięcej osadników wywodziło się z Wirtembergii. Największą liczbę tych kolonistów odnotowano w 1827 r., a następnie zaczęła się ona powoli zmniejszać.

Podjęte w artykule zagadnienia dają jedynie zarys problemu, będąc punktem wyjścia dla dokładniejszych analiz, zwłaszcza w kontekście innych okresów historycznych, np. czasów PRL i III RP. Warto także podjąć szczegółowe opracowania w ujęciu porównawczym, np. kolonii fryderycjańskich na Śląsku. Wskazane jest ponadto przeprowadzenie dalszych kompleksowych analiz poszczególnych miejscowości.

Literatura:

- Baranowski B., 1976, *O dawnej Łodzi*, Wydawnictwo Łódzkie, Łódź.
- Baranowski B., 1974, *Zmiany w sieci osadniczej na obszarze obecnej Łodzi od końca XVI w. do 1820*, Rada Naukowa przy Prezydencie Miasta Łodzi, Łódź.
- Bijak U., 2001, *Nazwy miejscowe południowej części dawnego województwa mazowieckiego*, Wydawnictwo Naukowe DWN, Kraków.
- Breyer A., 1935, *Deutsche Gaue in Mittelpolen*, Plauen.
- Cepil M., 2017a, *Kolonizacja fryderycjańska w Polsce Środkowej. Geneza, struktury morfologiczne i dziedzictwo kulturowe*, praca magisterska napisana w Katedrze Geografii Politycznej, Historycznej i Studiów Regionalnych UŁ, Łódź.
- Cepil M., 2017b, *Śladami osadników fryderycjańskich w środkowej Polsce. Cmentarze i ich pozostałości*, *Studia z Geografii Politycznej i Historycznej*, 6, 209–226.
- Charłampowicz J., 1972, *Kolonizacja pruska na ziemiach polskich (1740–1806) w historiografii niemieckiej. Zarys krytyczny*, *Roczniki Historyczne*, 38, 101–133.
- Chlebowski B., Sulimierski F., Walewski W., 1880–1914, *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, I–XV.
- Cieślíkowa A., 2001, *Czy istnieją modele nazewnictwa w toponimii schyłku XX wieku?*, [w:] A. Cieślíkowa, B. Czopek-Kopciuch (red.), *Toponimia i Oronimia*, Wydawnictwo Naukowe DWN, Kraków, 41–48.
- Dylik J., 1971, *Województwo ze stolicą bez antenatów*, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź.

- Figlus T., 2014, *Znaczenie czynników prawno-politycznych w procesie kształtowania wiejskiej sieci osadniczej dawnego województwa łęczyckiego i sieradzkiego w okresie przedrozbiorowym*, Acta Universitatis Lodzianis, Folia Geographica Socio-Oeconomica, 17/2014, 203–234.
- Grodzka J., 1972, *Łęczyca i okolice*, Wydawnictwo Łódzkie, Łódź.
- Heike O., 1979, *150 Jahre Schwabensiedlungen in Polen 1795–1945*, Leverkusen.
- Kaczmarek R., 1937, *Zgierz z okolicą pod koniec XVIII wieku. Opis topograficzny parafii*, Czasopismo Przyrodnicze Ilustrowane, 11 (5–6), 142–16.
- Klatkowa H., 1981, *Budowa geologiczna*, [w:] *Województwo Miejskie Łódzkie. Monografia. Zarys dziejów. Obraz współczesny. Perspektywa rozwoju*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, 17–22.
- Klemba M., 2014, *Czerwone piętno*, Starostwo Powiatowe, Skierniewice.
- Kneifel E., Richter H., 1983, *Die evangelisch-lutherische Gemeinde Brzeziny bei Lodz/Polen 1829–1945*, Vierkirchen-Schwaben.
- Kossmann O., 1942, *Die Anfänge des Deutschtums im Litzmannstädter Raum Hauländer und Schwabensiedlung*, Leipzig.
- Kossmann O., 1995, *Deutsche in Polen siedlungsurkunden 16.–19. Jh.*, Heimatkreisgemeinschaft der Dt. aus dem Lodzer Industriegebiet, Viersen.
- Koter M., 1995, *Środowisko geograficzne obszaru Uniejowa jako podłoże rozwoju osadnictwa i gospodarki*, [w:] J. Szyczak (red.), *Uniejów – dzieje miasta*, Towarzystwo Przyjaciół Uniejowa, Łódź–Uniejów, 19–49.
- Koter M., 2002, *Historyczne uwarunkowania kształtowania się struktury terytorialnej regionu łódzkiego*, [w:] A. Jewtuchowicz, A. Suliborski (red.), *Struktury i procesy kształtujące łódzki region społeczno-gospodarczy*, Zakład Ekonomiki Regionalnej i Ochrony Środowiska, Uniwersytet Łódzki, 11–60.
- Nitschke B., 2000, *Wysiedlenie czy wypędzenie? Ludność niemiecka w Polsce w latach 1945–1949*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń.
- Rudź W., 1980, *Lubochnia i jej ochotnicza straż pożarna: zarys dziejów*, Lubochnia.
- Rusiński W., 1979, *Osadnictwo niemieckie na ziemiach polskich w XVI–XIX w. Mity i rzeczywistość (w związku z pracami W. Massa i O. Kossmanna)*, Przegląd Historyczny, 70 (4), 723–745.
- Sadziński R., 2001, *Osadnictwo niemieckie w regionie łódzkim w świetle faktów językowych*, [w:] K. Kulczyński, B. Ratecka (red.), *Niemcy w dziejach Łodzi do 1945 r.*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, 259–279.
- Schiewe M., 2000, *Die südpreußischen Kolonien 1802–1806*, [w:] *Altpreußische Geschlechterkunde, Selbstverlag des Vereins für Familienforschung in Ost- und Westpreussen*, Hamburg, 293–360.
- Schmit M., 1942, *Mundart und Siedlungsgeschichte der schwäbisch-rheinfränkischen Dörfer bei Litzmannstadt*, [w:] *Deutsche Dialektgeographie*, N.G. Elwert'sche Verlagsbuchhandlung, Marburg.
- Schöller H.A., 2009, *Neu-Sulzfeld/ Nowosolna 23.Mai 1801–17. Januar 1945, Illustrierte historische-geographische Erinnerungen an ein Dor fund seine Menschen*, Selbstverlag, Erlangen.
- Szulc H., 1995, *Morfogeneza osiedli wiejskich w Polsce*, Prace Geograficzne, 163, Wrocław.

- Szygendowska A, 2012, *Drewniany kościół pw. Św. Andrzeja Boboli z Nowosolnej*, Księży Młyn, Łódź.
- Szymczak J., 2008, *Uniejowskie strony – karty z przeszłości odległej, nieznanej i bliskiej gminy Uniejów*, Łódź–Uniejów.
- Tomczak A., 1977, *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich – 1789*, Warszawa–Poznań–Toruń.
- Topolski J., 2003, *Historia Polski*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań.
- Waręzak J., 1961, *Słownik historyczno-geograficzny Księstwa Łowickiego*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Wąsicki J., 1957, *Ziemie Polskie pod zaborem pruskim. Prusy Południowe 1793–1806*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Wąsicki J., 1978, *Ziemie Polskie pod zaborem pruskim*, Lubuskie Towarzystwo Naukowe, Zielona Góra.
- Wochna W., 2015, *W sprawie historycznej metryki Łaznowskiej Woli*, Rocznik Łódzki, 63, 207–220.
- Woźniak K., 1995, *Z problemów niemieckiego osadnictwa rolnego w okolicach Łodzi w początkach XIX wieku. Obrót ziemią*, Acta Universitatis Lodzianensis, Folia Historica, 52, 3–18.
- Woźniak K.P., 2013, *Niemieckie osadnictwo wiejskie między Prosną a Pilicą i Wisłą od lat 70. XVIII wieku do 1866 roku. Proces i jego interpretacje*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Woźniak K.P., 2015, *Pruskie osiedla liniowe w okolicach Łodzi i ich mieszkańcy w początkach XIX wieku*, Acta Universitatis Lodzianensis, Folia Geographica Socio-Oeconomica, 21, 101–117.

Źródła

- Archiwum Główne Akt Dawnych, Generalne Dyrektorium Departamentu Prus Południowych, sygn. 1008.
- Archiwum Główne Akt Dawnych, Zbiór kartograficzny, sygn. 222–14.
- Archiwum Główne Akt Dawnych, Zbiór kartograficzny, sygn. 268–21/1.
- Dziennik Urzędowy Województwa Kaliskiego*, 11.07. 1820 r., nr 28.
- Dziennik Urzędowy Województwa Mazowieckiego*, 18. 09. 1820 r., nr 237.
- Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej*, 1925, t. II, woj. łódzkie, Warszawa.
- Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej*, 1925, t. I, woj. warszawskie, Warszawa.
- Tabella miast, wsi, osad Królestwa Polskiego z wyrażeniem ich położenia i ludność, alfabetycznie ułożona w Biórze Kommissji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji*, 1827, cz. 1 i 2, Warszawa.

Monika Cepil
 Uniwersytet Łódzki
 Wydział Nauk Geograficznych
 Katedra Geografii Politycznej, Historycznej i Studiów Regionalnych
 ul. Kopcińskiego 31, 90-142 Łódź
 monika_cepil@wp.pl